

Veres Violetta: Egyetemes szótártörténeti áttekintő

Bevezető

A szótártörténet a nyelvtudomány-történet igen elhanyagolt területe. A nyelvtudomány múltjával foglalkozó nyelvészek munkájuk során természetesen nem kerülhetik el a lexikográfia-történet érintését, ám az összefoglalók az ilyen „össznyelvtudomány-történeti” munkákban szinte mindig sematikusak, közel sem adnak teljes képet a szótárírás és szótáriróadalom múltjáról. A kifejezetten lexikográfia-történettel foglalkozó, átfogó művek száma igen alacsony. Ma az egyik legkörültekintőbben készült egyetemes szótártörténeti összefoglaló a Hartmann szerkesztette, 1986-ban megjelent *The History of Lexicography*. Hasonlóan kiemelkedő szakirodalomnak mondható a Haß Ulrike szerkesztette, a de Gruyter kiadónál készült *Grosse Lexika und Wörterbücher Europas*. Az ezekhez hasonló, átfogó munkák problémája szinte mindig ugyanaz: adnak egy rövidebb egyetemes ismertetőt a szótárak múltjáról, de ezután a középpontba mindig egy adott nyelv, általában a könyv (eredeti) nyelve kerül. Rövidebb, egy nyelv vagy egy ország szótártörténetét lefedő munkák természetesen magasabb számban képviseltetik magukat. A legáltalánosabbak a szótártörténeti szakirodalomban az egy szótárt vagy a néhány, egymáshoz korban közelálló, egymásra ható szótárakat bemutató rövidebb munkák. A magyar nyelvészek napjainkig adósak egy teljeskörű magyarnyelvű egyetemes, sőt egy teljeskörű magyar szótártörténeti összefoglalóval is. Pedig az egyes tudományoknak, legyenek hagyományosak, vagy modernnek tekinthetők, szükségük van megfelelően kutató, áttekintő előtörténetre, hogy művelőik szakterületük fejlődésének egész ívét átlássák. Jelen tanulmány nem törekedhet a lexikográfiai művek teljes vertikumának bemutatására vagy az egyes típusok fejlődésének részletes áttekintésére, célja és egyben előnye is a lexikográfia-történet periódusainak, azok jellemzőinek, illetve legkiemelkedőbb mérföldköveinek bemutatása és egy munkába integrálása. Ezzel nemcsak rendszerszemléletű áttekintést nyújt a lexikográfusoknak, de más tudományterületek művelőinek is hasznos olvasmánya lehet.

Egyetemes szótártörténeti áttekintő

A szótárírás kezdetét, a tudomány mai álláspontja szerint nem lehet egyetlen műhöz, helyhez vagy korszakhoz kötni, ám feltehetően nem volt olyan korszak, az írásosság megjelenése óta,

hogy ne végeztek volna valamiféle – ha nem is a mai értelemben vett, vagy csak részben mai értelemben vett – lexikográfiai munkát. A szótártörténet vizsgálói – akár tudatosan, akár nem – általában Merzagora módszere alapján mutatják be az egyetemes szótártörténetet. Merzagora 1983-as munkájában rámutatott arra, hogy a korszerinti felosztást legegyszerűbben a szótárak jellemzői, illetve azok változása alapján lehet a legszemléletesebben ismertetni.[1] Ez alapján (egyelőre) öt nagy szótártörténeti korszakról beszélhetünk, bár Fóris Ágota több munkájában megjegyzi, hogy napjaink technikai fejlődése, s az információszerzés változása miatt immár a hatodikba léptünk.[2] Fontos továbbá megemlíteni, hogy a szótártörténeti korszakok határai nem egyeznek teljesen a történettudomány által meghatározott korszakok határaival, de behatárolásukban segítséget nyújtanak. A korszakoknak azonban egyelőre még nincs a kutatók által meghatározott, elfogadott és elterjedt átfogó elnevezése, úgy ahogy az pl. a történettudományban már régen létezik.

A másik gyakran használt lehetőség az országonkénti bemutatás. Ebben az esetben azonban később, a szótármegjelentetés szempontjából termékenyebb időszakok bemutatása nehézkes. Éppen ezért azok a szótártörténet írók, akik ezt a megoldást választják, szintén átváltanak a korszakokkénti ismertetésre.[3] Jelen munkában az előbbi módszer alapján vázolom az egyetemes szótártörténet legfontosabb állomásait, hiszen így szemléltethető legalaposabban a műfaj fejlődésének íve.

Az első periódus

Az első periódus, történelmi korszak szerint az ókorra és a középkorra tehető. Ebben az időszakban a lexikográfiai munkák elsősorban glosszák és glosszáriumok voltak. A glosszák egy műhöz tartozó olyan megjegyzések, melyeket készíthetett a szöveg írója is, de általában a szöveg használói írtak. Azzal a céllal készültek, hogy a nehezebb szavakat, idegen kifejezéseket egyértelműsítsék. Elhelyezkedésük alapján lehetnek marginálisak, tehát a lap szélére írottak, vagy interlineárisak, vagyis sorok közé írottak. Ezek alapján elmondható, hogy már nem képzik a szöveg szerves részét, ami fontos kritérium a szótárak kialakulásában. Írók, tudósok műveihez, teológiai szövegekhez készültek, így akár az írói szótárak, teológiai szakszótárak közvetlen elődjeinek is tekinthetjük őket. Éppen ezért csak a legmagasabb szintű irodalmi nyelvet (vagyis annak egy részét) „konzerválták”, a korabeli hétköznapi, vulgáris nyelv általában nem kutatható a segítségükkel.[4] Igen elterjedtek voltak görög és római területeken, valamint az ókori Kínában is, majd a kereszténység megjelenésével és

erősödésével a Szent Íráshoz is gyakran készítettek ilyen jegyzeteket.

Később a glosszákat glosszáriumokba foglalták, ezeknek eleinte még nem volt rendezési elve, végül a keresést megkönnyítendő, kialakult és elterjedt a tárgykör szerinti és alfabetikus rendezés. Ez kétségkívül igen jelentős pontja a lexikográfia-történetnek, ám konkrét műhöz vagy időhöz ezen innovatív jelenséget sem tudjuk kötni. Fontos továbbá megemlíteni, hogy szintén az első periódusban történik meg még egy, a későbbi korok szótárírásának alapját adó újítás: megjelennek a kétnyelvű glosszák, glosszáriumok és később a szótárak.[5] Ezek elterjedésének legfőbb oka a latin és vulgáris latin szétválásában, a neolatin nyelvek kialakulásában, s úgy általában a népvándorlás korában Európába érkező népek letelepedésében keresendő. Ugyanakkor ezen a ponton, az általánosan elfogadott nézet után meg kell említenünk néhány, ezzel szembe helyezkedőt is. Híres nyelvészünk, Benkő László, az első magyar költői szótár készítőjének véleménye szerint „*lexikográfiai közhely*”, hogy csak a glosszákat és glosszáriumokat tekintjük konkrét szótárelőzménynek.[6] Benkő szerint a szövegekbe belefoglalt szómagyarázatokat is annak kell tekintenünk, hiszen a fogalmi meghatározás a „*szóértelmezés legmagasabb rendű formája*”, s ezek az értelmező típusú szótárak története szempontjából egyáltalán nem elhanyagolhatók.[7]

Az alábbiakban ismertetem a periódus legkiemelkedőbb lexikográfiai munkáit. Ezek alapján látni fogjuk, hogy némiképp megdől az a fent említett elmélet, mely szerint a korszakban a szótárírás csak az „egyszerű” glosszák és glosszáriumok szintjére jut el. Az egyik legkorábbi ilyen jellegű munka a Kínában készült *Erya*, mely szakértők véleménye szerint szótártipológiai szempontból a lexikon és a teaurusz között helyezkedik el.[8] Kr. u. 2. században készült a *Shouwen*. Ez a munka lesz az alapja a későbbi kínai lexikográfiának. Tartalmazott adatokat a kiejtésről, jelentésről, szóeredetről is. Boltz elemzése szerint politikai céllal jött létre.[9] A korszakban Indiából és Perzsiából is több jelentős munkát ismerünk, s itt a szótárelődök és szótárak esetében már műfajbeli eltérések is mutatkoztak.[10] A korai indiai lexikográfiai munkák közül ismerünk több kosha típusú művet, a legismertebb ezek közül az *Amarakosha*. A legkorábbi koshák jellemzője, hogy strófákba szedve íródtak. Ezeket az egynyelvű szótárelődöket költők használták. Feltehetően a 11. században készült a perzsa *Loghat-e-Fors*, mely a perzsa költészet szavait magyarázza. Azzal a céllal is jött létre, hogy elősegítse a hagyományos perzsa irodalom folytonosságát.[11] Meg kell még említenünk a Kr. u. 13. században készült *Farhang-e-panj-Baxist*. E munkának az a különlegessége, hogy tematikus jelleget mutat. Az egymástól elkülönülő öt rész különböző témák köré csoportosítható szavakat tartalmaz, így például az egyik ilyen szekcióba az állatvilághoz kapcsolódó kifejezések kerültek. A görög területeken, mint már említettem a Kr. e. 5.

századtól elsősorban valóban a glosszák voltak jellemzők. A Kr. u. 2. században a lingua franca[12] elterjedése miatt, megjelent egy görög nyelvmegőrző mozgalom, az atticizmus. Ez pozitív, előre mozdító hatással volt a görög lexikográfiára. Ekkor születik meg az *Ekloge*, mely a tiszta attikai szavakat tartalmazza.[13] Mint az ismert, a klasszikus latin lexikográfia művei szinte teljesen megsemmisültek, de így is ismerünk egy igen jelentős művet az első szótártörténeti periódusból, Marcus Verrius Flaccus *Deverborum Significatu* címet viselő több kötetes „sorozatát”, mely etimológiai, kultúrtörténeti és irodalmi információkat is tartalmaz.[14] Különösen virágzó időszak volt a 7-13. század közötti periódus a héber és arab lexikográfiában. Virágzott a szótáriródalom az arab hódítás utáni spanyol területeken és a Mediterráneum nyugati részén. Legfontosabb középkori arab lexikográfiai munka a 8. században megjelent *Kitab Al-'ayn*. A héber nyelv a Római Birodalom fennállása alatt igen hátrányos helyzetbe került, kevesen beszélték, első sorban a liturgia nyelve volt. Legkorábbi ismert héber szótártörténeti munka a 10. században készült. A *Sefer ha-Egron* nagyjából ezer szót tartalmazott és a költészet elősegítése céljából készült.[15]

A kereszténység elterjedésével megkezdődött az egyházi felhasználású (és témájú) glosszáriumok keletkezése. A legkorábbi ilyen munka a *Gloses de Reichenau*, mely a 8. században készült a Vulgata könnyebb megértéséhez.[16] A legkorábbi ismert német glosszárium 760-ban készült. Ez az Abrogans által készített glosszárium latin és német nyelvű volt, s latin olvasmányok megértését megkönnyítendő jött létre.[17] A német nyelvterületek másik jelentős korabeli lexikográfiai munkájának az ún. *Kesseler glosszákat* tekintjük, melyek 800-ban készültek, pergamenre íródtak, tartalmuk teológiai témájú volt, s szintén latin és német nyelvűek voltak.[18] A korszak végén, 1400 körül jelent meg Dietrich Engelhus „enciklopédiája”, amely egy német egynyelvű lexikográfiai munka volt.[19] A periódus szintén egyik legjelentősebb alkotása az angol *Promptorium Parvulorum*, mintegy átmenetet képez az első és a második szótártörténeti korszak között. E munka eredetileg kézzel készült, de később megjelent nyomtatásban is. A mintegy tízezer szót tartalmazó alkotás volt az első nyomtatásban megjelent angol szótár.[20]

A második periódus

A második periódus a középkor végére és a kora újkor első harmadára tehető. A reneszánsz és a humanizmus korában természetesen elsősorban a klasszikus nyelvek szótárait alkotják meg. [21] Nem véletlen, hiszen a kor emberének immár szüksége volt szótárakra az ekkor oly divatos ókori klasszikusok értelmezéséhez, feldolgozásához, a latin tudás is átalakulóban

volt, szépen lassan megkezdődött egyeduralmának visszaszorulása. (Természetesen ez még nem mindenhol volt olyan erősen érezhető, mint a következő periódusokban.) A szótártörténetnek ebben az időszakában már több országban, többek között Angliában, Itáliában, Franciaországban megszületnek az első nemzeti nyelven írt tudományos munkák is. Bár ez a jelenség is majd csak a következő szakaszokban teljesedik ki igazán, s lesz nagy hatással a szótárírásra, már itt említést kell tennünk róla, hiszen a későbbiekben nagyban hozzájárul a kétnyelvű szótárak, enciklopédiák írásának fellendüléséhez.

Ezt az időszakot a poliglott szótárak időszakának is nevezhetnénk, hiszen a kereskedelem fellendülésével a kereskedőknek, a reneszánsz utazóknak, világjáróknak hasznosabb volt, ha többnyelvű szótárakat használnak.[22] Természetesen a könyvnyomtatás megjelenésének és elterjedésének is jelentős szerepe volt a szótárkészítések fellendülésében, ez a technikai fejlődés meggyorsította és megkönnyítette a szótárkiadást. Ebben a periódusban születtek meg tehát az első nyomtatott szótárak. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy bár kétségkívül nagy fejlődésen ment keresztül a szótáriróadalom, a korszakban még nem létezett összehangolt, központi nyelvpolitika, ugyan szinte minden országban írtak jelentős „modern” nyelvtanokat, de a szótárak sok esetben készítőjük dialektusában íródtak. Ez az állítás különösen igaz a német nyelvterületekre. Elég, ha csak a korszak egyik leghíresebb, 1477-ben megjelent latin-német nyomtatott szótárára gondolunk. Ennek gyűjtője és írója, Gerardus de Scheuren a szótár készítésekor saját dialektusából indult ki, így munkájába, szokatlan módon jelentős mennyiségű népnyelvi kifejezés is helyet kapott. A korszakban több jelentős latin-német glosszárium is készült, a legjelentősebbek ezek közül: Cholinus és Frisius 1541-ben (*Dictionarium Latinogermanicum*), Josua Maaler 1561-ben és Simon Roth 1571-ben készült munkája.[23]

A periódus talán legfontosabbnak tartott szótárírója Robert Estienne a *Dictionarium seu Latinae linguae Thesaurus* összeállítója. Híres munkája, melyben a klasszikus latin szóanyagot igyekezett minél körültekintőbben összeszedni, hosszú időre a latin nyelv alpműve lett. A szótár később latin-francia és francia-latin szótárának is alpbázisát adta. Estienne modern lexikográfiai munkássága annyira meghatározó volt a korszakban, hogy sok nyugat-európai lexikográfiai munka alapjául szolgált. A korszakban lendül fel például a holland szótárírás is. Estienne alpműve nyomán jelennek meg az első holland kétnyelvű és poliglott szótárak.[24]

Meg kell említenünk, hogy még ebben az érásban kerül kiadásra a korát megelőző *Teren de la lengua Castellano o Espanola* (1611), mely tulajdonképpen a következő periódus előfutárának tekinthető. Ez a munka azért számít kiemelkedőnek és korát megelőzőnek, mert

Európa egyik első olyan egynyelvű szótára volt, mely nem latin nyelvű és melyben a beszélt nyelv szóanyaga is nagy hangsúlyt kapott, tulajdonképpen etimológiai szótár (is) volt.[25]

A harmadik periódus

A harmadik periódust a 17. századra datáljuk, ezt tartjuk a modern lexikográfia megszületése időszakának.[26] Ez az a korszak továbbá, melyben megfogalmazódik az igény nemzeti szótárak készítésére, ekkor terjednek el tehát az egynyelvű szótárak. Elfogadott nézet szerint e periódus kezdetének dátuma 1612, a *Vocabolario degli Accademici della Crusca* megjelenésének éve.[27] A híres szótárt az 1585-ben nyelvészek, filológusok és irodalmárok által alapított Academia della Crusca nyelvészeti társaság adta ki, s bár megjelenése nagy port kavart, sokan bírálták[28], mégis az európai szótárak modellje és archetípusa lett.[29] Emellett azért jelentős ez a munka, mert ezt tekintjük az első olyan szótárnak, mely nyelvészek kooperációja révén jött létre, s mint tudjuk ez napjainkban is bevett gyakorlat a szótárkészítők körében. A legelterjedtebb nézettel szembe helyezkedik azonban egy másik, mely szintén hasonló ismérveket vizsgálva a (nyugati) modern szótárírás kezdetének inkább a már említett Robert Estienne *Thesaurus linguae latinae* című munkáját tartja. [30] Estienne munkája valóban modern és kiemelkedő volt a maga korában, s ezt is komoly kutatás, valamint csapatmunka előzte meg. Így tehát jogosan merül fel, hogy a harmadik periódus határát ehhez igazítsuk, ám a szótártörténet-kutatók körében egyelőre az előbbi álláspont a népszerűbb.

A szótárak, bár egyre modernebbek, természetesen még ekkor is elsősorban irodalmi norma alapján készülnek művelt köröknek, a készítőik általában nem vették figyelembe sem az élő, sem pedig az egyre bővülő szaknyelveket. A nemzeti szótárak megjelenéséből ugyanakkor egyértelműen arra következtethetünk, hogy a szótárírás célja immár nem csak a tanulás segítése, vagy szavak megfeleltetése egy másik nyelven, hanem a nyelvvel kapcsolatos ismeretek rögzítése is. Itália mellett Franciaország is elsők között volt a nemzeti szótárkiadásban. Olyan, más országokban is gyakran forgatott művek születtek meg ekkor, mint a Pomai-féle *Dictionarie royal* (1676), Pierre Richelet (1680), vagy Furetière szótára (1690), vagy a hosszú ideig készített francia akadémiai szótár (1694).[31] Utóbbit, az olasz *Vocabolario*hoz hasonlóan szintén sokan bírálták nyelvezete miatt. Többek között Dániában is megalkotják az első egynyelvű szótárakat, hiszen a 17. században lobban fel a dán szókincs ellenőrzésére való igény.[32] Nem csak rögzíteni, fejleszteni akarták nyelvüket, de meg is akarták védeni az idegen, elsősorban görög, latin, német, francia hatásoktól, s az e

nyelveken használt kifejezésekre, amennyiben az lehetséges volt, dán megfelelőt akartak létrehozni. A nyelvjárások közül a koppenhágait preferálták. Az első egynyelvű glosszárium munkálatait 1680-ban kezdte Mathias Moth. Munkája ugyan elkészült, de sosem került kinyomtatásra. (Az első valóban kiadott glosszárium 1800-ban készült el, s Jens Hoier Leth munkáját dicséri.) 1693-ban Frederik Rostgard vezetésével kezdődött meg a dán akadémiai szótár írása, melyet majd csak a 20. század elejére fejeznek be.[33] Ez a példa is jól mutatja, hogy bár az akadémiai szótárak elkészítésének igénye már ebben a korszakban felmerül, ez minden nyelv esetében akkora vállalkozás, hogy a munkálatok évtizedekig tarthatnak, s majd csak a következő szótártörténeti periódus(ok)ban készülnek el. Néhány ország, így hazánk esetében is később fognak neki hasonló munkáknak.

Német nyelvterületről korszakunkban meg kell még említenünk két jelentős lexikográfiai alkotást. Schottelius 1663-ban kiadott *Ausführliche Arbeit Von der Teutschen Haupt Sprache* című munkáját, mely ötszáz alfabetikusan rendezett tőszót tartalmazott, azért tartják kiemelkedőnek, mert az író német kifejezésre cserélte, s ezzel megalkotta az addig latinul használt grammatikai terminusokat.[34] Kaspar von Stieler *Der teutschen Sprache Stammbaum und Fortwachs* címen megjelentetett hatvanezer szót tartalmazó művét pedig azért, mert az akkori irodalmi német nyelvet kísérelte meg rögzíteni.[35]

Negyedik periódus

A negyedik nagy periódus a 18-19. századra tehető. E korban egyre jellemzőbbek lesznek a nagy szerkesztői csoportok által szerkesztett szótárak. Ekkor jelennek meg tömegesen új, speciális szótárfajták, mint a dialektus szótárak és szakszótárak.[36] Ekkor válnak általánossá a lexikográfiai művekben olyan kiegészítő elemek, mint a képek vagy enciklopédikus információk. E szótártörténeti korszak legfontosabb vívmányának az tekinthető, hogy ez a lexikográfia kodifikációjának időszaka, ekkor alakult ki tehát véglegesen a nyomtatott szótárak szerkezete.[37] A szótárírást természetesen ekkor is befolyásolták a korszak eszméi. A felvilágosodás egyik legnagyobb enciklopédikus műve a Diderot és d'Alembert szerkesztette *Enciklopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. 1750-es évektől jelenik meg rendszeresen 1780-ig, összesen 35 kötetben. A szócikkek mellett több, mint háromezer illusztrációt is tartalmaz, s mint a címéből is kiderül már több tudományág és szakma specifikus szavait is magába foglalja.[38] A felvilágosodás korában nem csak Franciaországban, hanem Angliában is születtek jelentős lexikográfiai művek. A 18. századi angol szótáriradalom legrepresentatívabb alakja *Samuel Johnson* volt. Leghíresebb

szótára, az *A dictionary of the English Language* különlegessége, hogy a szócikkekben már a szavak különböző jelentéseit is feltűnteti, a legáltalánosabbtól egészen az egyedi, írói jelentésekig, s rengeteg példamondatot is tartalmaz.[39] A korszak másik kiemelkedő angol szótáriródmunkája az 1768-tól megjelenő *Enciklopaedia Britannica*. Ez a kiváló lexikográfiai munka a skót felvilágosodás egyik legkiemelkedőbb és maradandóbb öröksége, mi sem mutatja ezt a tényt jobban, minthogy napjainkig is folyamatosan szerkesztik és bővítik.[40] A német lexikográfia fontos mérföldköve volt *Adelung Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart* (1774-86), mely az irodalmi, írói nyelv és a társadalom felsőrétegének nyelvhasználatát igyekezett rögzíteni. Ez a német nyelvű munka szép számban tartalmaz szaknyelvinek mondható kifejezéseket is.[41] A német szótáriródmunka egyik legkimagaslóbb lexikográfiai vállalkozása az *Oeconomische Encyclopädie* sorozat volt, mely 1773 és 1858 között jelent meg, összesen 242 kötetben. Legtöbb kötetét Johann Georg Krünitz szerkesztette. Meg kell jegyezni, hogy a kötetek egy részénél már nem csak különböző betűtípusokat, hanem kurziválást is alkalmaztak. Ez az enciklopédia tartalmazza a korabeli gazdaság és technika kifejezéseit, tehát igen fontos forrása a szaknyelvkutatásnak.[42] A szláv lexikográfia esetében az 1764-ben kiadott Daniil-féle görög-albán-aromás-bolgár szótárt tekinthetjük jelentős előrelépésnek, mert ebben már a macedón nyelvjárások szókincse is helyet kapott.[43]

A 19. században is megfigyelhető volt, a nemzeti nyelvek történelmi szótáraink kiadására induló mozgalom. Ilyen volt például a század legjelentősebb angol szótártörténelmi mérföldköve, az 1884-ben megjelent *New English dictionary on Hortorycal Principals*, melyet 1895-től *The Oxford English Dictionary*-nek hívnak.[44] E lexikográfiai remekmű azzal a céllal jött létre, hogy a 9. századtól összegyűjtse a teljes angol szókészletet a szavak minden jelentésével és variációjával. Másik jelentős példa a *Trésor de la langue française*, a holland *Woordeboek der Nederlandsche Taal*, vagy a Grimm fivérek híres szótára. *Woordeboek der Nederlandsche Taal* mintegy százötven évig készült, az első kötete 1864-ben jelent meg.[45] A napjainkig leghíresebb német szótár, a *Deutsches Wörterbuch*, vagy ismertebb nevén *Der Grimm* is e, szótárkiadás szempontjából is virágzó korszaknak köszönhető.[46] A szótár munkálatait a Grimm fivérek 1838-ban kezdték, az első kötete 1854-ben jelent meg. A mű végül 32 kötetes lett, összesen 123 évig készült. Célja az volt, hogy összegyűjtsék az összes német szót, s azok eredetét egészen a 16. századtól. Fontos megemlíteni, hogy ez volt az első olyan szótár, ami valóban figyelembe vette a nyelvhasználat valamennyi stílusrétegét, így szitokszavak, káromkodások is belekerültek. Ahogy Jacob Grimm fogalmazott az első kötet előszavában: „A szótár nem illemtankönyv, hanem egy tudományos, minden célnak megfelelő vállalkozás”. [47] Ezzel a felfogással és ilyen irányú gyűjtésükkel megalapozták és előirányozták a későbbi szlengkutatást, s a szlengszótárak létrejöttét. A század végén jelent

meg Konrad Duden *Orthographisches Wörterbuch* című munkája is. Duden a szótára középpontjába a helyesírást helyezte. Később megjelent ennek „zsebszótári”, majd iskoláknak szánt változata. Ekkor született meg az egységes német helyesírás. [48] Ebben a periódusban a szláv nyelvek szótárai is sokasodtak és tökéletesedtek. E nyelvek esetében is elmondható, – ha nem is egyforma mértékben – hogy igény mutatkozott az anyanyelv alaposabb megismerésére, szókészletének összegyűjtésére, egy-egy korszak nyelvállapotának rögzítésére.[49] Az Orosz Akadémia keretein belül, 1883-ban elkészül az első orosz értelmező szótár, mely elsősorban saját korának irodalmi szókincsét rögzítette. Példamondatainak fő forrását Lomonoszov művei adták. Miután az Orosz Akadémia 1841-ben beolvadt a Tudományos Akadémiába, 1847-ben új szótárt jelentettek meg. E teaurusz jellegű munka Puskin korának irodalmi és köznyelvi szavait, óorosz elemeket és egyházi fogalmakat tartalmazott.[50] Ez már valóban egy átfogó lexikográfiai mű volt, de a tájszavak kimaradtak belőle. A probléma áthidalására készítették el az 1852-ben megjelent tájszótárt, ám még így is érezhető volt egyféle szakadék a szótáriródalom tartalmazta szavak és a beszélt nyelv között. Ezt a problémát oldotta meg Dalj ötven évig készített szótára, mely már az alsóbb néprétegek által használt szavakat, a városi népnyelv és a mesterségek szókincsét is tartalmazta.[51] A lengyel szótártörténet szempontjából is kiemelkedő ez a periódus. Az 1807-től megjelenő, hat kötetes *Linde*-féle szótár nem csak szláv, hanem európai viszonylatban is kiemelkedő nyelvészeti alkotás volt. A lengyel magyarázatok mellett azok német megfelelőit, valamint más szláv nyelvek elemeit is tartalmazta, éppen ezért – mint azt Kiss Lajos megjegyzi – összehasonlító lexikográfiai vizsgálatokra is alkalmas.[52] A szótár a 16. századtól a 19. század közepéig terjedő időszak szókincsét kísérelte meg összegyűjteni. Szintén említésre méltó munka volt az 1856 és 1861 között kiadott, hétszerzős ún. *Vilnai Szótár*, melyben már a regionális nyelvek szókincsé is helyet kapott. A cseh és szlovák nyelvű lexikográfiában, a tárgyalt periódusba még nem történt meg az igazi, korábbi nyelvek esetéhez hasonló áttörés. A jelentősebb munkák e két nyelv tekintetében a 20. században születtek. Említésre méltó azonban *Jungman*, 1835 és 1839 között kiadott cseh-német szótára, mely cseh nyelvű definíciói, körülírásai miatt értelmező szótárnak is mondható. A szlovák nyelv esetében pedig *Bernolák* 1825-1827-ig készített, nyugat-szlovák nyelvjárás irodalmi szóhasználatát rögzítő szótára. Szerb nyelvterületeken ekkor alakulnak ki az új irodalmi nyelv alapjai, a híres nyelvten és szótáríró Kardzicnek köszönhetően. Kardzic ennek megfelelően, szótarába nem az akkori megmerevedett irodalmi nyelv szókészletét gyűjtötte, mely szerb és orosz elemekkel tarkított egyházi nyelv volt.[53] Ezt már igen kevesen értették, így valóban a szerb népnyelv szókincsének összegyűjtésére volt szükség. A szótárban a magyarázatok szerb, latin, illetve német nyelven történnek. Ehhez a munkához hasonló szótár volt *Ivekovic* és *Broz* horvát, két kötetes szótára. Mindkettő széles olvasóközönségnek készült.[54] A bolgár szótáriródalom két jelentős szótárral bővült ekkor,

mégpedig a Duvernois moszkvai professzor készítette bolgár-orosz és a Garevo által írt öt kötetes szótár. Előbbi elsősorban írott művekre, utóbbi a beszélt nyelvre koncentrált a szavak gyűjtésénél.[55] Az ukrán, fehérorosz, szerb, szlovén és macedón nyelvek korabeli lexikográfiájáról elmondható, hogy ugyan készültek – kétnyelvű – szótárak, de a fentiekhez hasonló, kimagasló, modern munkák ekkor (még) nem születtek.

A korszak szótártörténeti áttekintéséből nem hagyható ki a *Thesaurus Linguae Latinae* és a *Roget's Thesaurus* sem. Utóbbi angol szinonima szótárnak készült, tematikus rendezéssel, ezt tartják az első valódi tezaurusznak. Az előbbi, latin szótárt 1894-ben kezdték írni, s napjainkig sem fejezték be. Mára egy országokon, sőt kontinenseken átívelő projekt lett, összeállításában a Magyar Tudományos Akadémia is részt vesz.[56]

Ötödik periódus

A szótártörténet ötödik periódusának a 20. századot tartjuk.[57] Ugyanakkor meg kell említeni, hogy a legjelentősebb változások az előző periódushoz képest a század második felében jöttek létre. A drámai fordulatot a számítógépek nyelvészetben való megjelenése és elterjedése okozta. A felhasználásuk gyakorisága természetesen fokozatosan nőtt, a technika fejlődésével pedig egyre jelentősebb volt a térhódításuk a lexikográfiai munkákban, egyre több lett a szótárkészítésben a computerizált szakasz. A 20. századi szótártörténet széleskörű áttekintését a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, így csak a legfőbb formai, módszertani és tartalmi újításokat (és az így készült legjelentősebb szótárakat) mutatom be. Ezek mellett azokat a főbb lexikográfiatörténeti „csomópontokat” ismertetem, melyek hatással vannak/voltak a kiadott szótárakra. A rövid ismertetés mellett szól az is, hogy a 20. századi lexikográfia története, fogalmai még nem letisztáztak, a témában jelentős viták folynak a magyar és külföldi nyelvészek között egyaránt, ezek kifejtésére, állásfoglalásra pedig itt nincs lehetőség, nélkülük pedig lehetetlen mélyreható elemzést írni.

A számítógépek először az 1960-as években kerültek kapcsolatba a lexikográfiával, ebben az évtizedben azonban a „találkozás” még nem mondható igazán jelentősnek. Zgusta, amerikai-cseh nyelvész már 1970-ben felhívta arra a figyelmet, hogy a számítógép a szótárkészítés mely szakaszaiban vehet részt: az adatgyűjtésnél, szócikk kiválasztásánál, fogalmazásánál és rendezésénél.[58] A négy szakasz közül az idő előrehaladtával egyre több és egyre többször valósult meg a szótárkészítések alkalmával. A kezdetekben csak „gépileg olvasható” szótárak készültek, esetükben a betűszedés, a tördelés már computerizált volt, a tartalmat rögzítették

számítógépen, de – ahogy Blaskó Mária fogalmaz – a computer „*semmilyen szerepet nem töltött még be a szótár lexikográfiai szempontból való előkészítésében*”. [59] Az első ilyen szótár az 1974-ben Hornby által kiadott *Oxford Advanced Learner's Dictionary* (OALD) volt. A gépileg olvasható szótárak után a következő mérföldkő a *Longman Dictionary of Contemporary English* (LDOCE, 1978)[60] és a hozzá hasonló módon készült szótárak voltak. Ezek esetében már a szerkesztést és a teljes ellenőrzést, valamint a kiegészítő információk feljegyzését is számítógépen végezték.[61] A fent említett két esetben ugyan a számítógép jelen van a készítésben, tehát számítógépes szótárról beszélünk, de a kész munka nyomtatott szótárak alapanyagául készül.[62] Az 1980-as évekre elérkezett a következő lexikográfiai-számítógépes szakasz is, mikor a Zgusta által megkülönböztetett munkafolyamatok mindegyikében számítógépet használtak. Az ilyen típusú munkák esetében már nem pusztán számítógépes szótárakról, hanem elektronikus szótárakról beszélünk. [63] Az első ilyen a *Collins Cobuild English Language Dictionary* volt (1987). A Collins már kialakított korpusz[64] alapján, korpusznyelvészeti segítségével készült, mely szintén a 20. század nagy, a lexikográfiában új utakat nyitó újítása.[65] A lexikográfia összefonódása a korpusznyelvészettel lehetővé tette többek között, hogy a lexikográfusok már a szó/kifejezés gyakoriságát is könnyedén vizsgálni tudják és hogy a szótárban felhasznált példamondatok valóban „élő” szövegből kerüljenek ki. Az elektronikus szótárak megjelenésével azonban nem csak a szótár-összeállítás módja változott meg, hanem egyben új lehetőségek is nyíltak a szótárhasználatot illetően.[66] Széleskörű ismertetésre jelen munkában nincs lehetőség, csak a legfontosabbakat említve: a szó és kifejezés kereséséről elmondhatjuk, hogy gyorsult és már nem alfabetikus, sőt lehetőség van egyszerre több szótárban is futtatni. Az utaló szócikkek helyét hiperlinkek veszik át, megnő a példamondatok szerepe és használata. A leginkább szembeűnő változás pedig a hordozó változása, hiszen ezek a szótárak már nem papír alapúak. A hordozó váltás pedig hamarosan magával hozta a multimedialitást is. Az elektronikus szótárakhoz elkezdtek különböző egyéb médiumokat is kapcsolni, például képet, mozgóképet, hangot, stb. (Természetesen a kép megjelenése szótárakban, mint korábban láttuk, már nem újdonság.) Az internet megjelenésével és elterjedésével megjelentek az online szótárak. Ezekről az általában felhasználóbarát szótárakról összességében elmondható, hogy könnyen és gyorsan módosíthatók, bővíthetők és a multimedialitás lehetőségét is könnyebben képesek kihasználni.[67]

A periódus fontos eredménye volt a tezaszuszok elterjedése is. Ez a műfaj ugyan még a 19. század közepén jön létre (az előd a már említett *Roget's Thesaurus* volt, 1852-ben), de a modern tezaszuszok kora az Uniterm rendszer fejlesztésével kezdődött, az 1960-as évektől és a következő két évtizedben éltek virágkorukat.[68] Hamarosan e területen megjelentek az egységesítések, irányelvek, szabványok és a nemzetköziesedés. Természetesen ez nem csak

a teauruszok esetében volt megfigyelhető. Ahogy Magay Tamás és Pajzs Júlia fogalmaztak: a „nemzetközi lexikográfia időszámítása 1960-ban kezdődött”. [69] Ekkor rendezték meg az első nemzetközi lexikográfiai konferenciát, amelyhez hasonlók ma már igen népszerűek. 1975-ben létrejött az Észak-amerikai Szótártársaság (Dictionary Society of North America – DSNA), melynek rögtön folyóirata is indult. Néhány évvel később, 1981-ben a Lexicography in the Electronic Age című szimpóziumon merült fel először, hogy szükség lenne egy olyan szervezetre, mely az európai lexikográfusokat fogja össze. Így született meg 1983 szeptemberében, az exeteri nemzetközi lexikográfiai konferencia alkalmával az Európai Lexikográfiai Társaság (European Association for Lexicography- EURALEX), melyhez 40 ország csatlakozott.

A felhasználók között napjainkban, más szótárak rovására ezek az online szótárak terjednek a leggyorsabban, és Fuertes-Olivera szerint ezek lesznek a jövő információs eszközei.[70] Ezzel együtt arra is felhívja a figyelmet, ahogy azt Fóris Ágota már korábban, hasonlóképpen megtette, hogy a lexikográfia digitálissá válásával nem csak a szótárírás eszköze, hordozója stb. változik meg vagy kellene, hogy megváltozzon, hanem a „készítő” is.[71] A szótárkészítésben egyre nagyobb szerepet kap az interdiszciplináris csoportmunka.[72] A nyelvészek, lexikográfusok mellé becsatlakoznak például informatikusok, marketinges szakemberek, pedagógusok stb. Kiemelkedően fontos továbbá megjegyezni, két további jelentős változást, melyre Dringó-Horváth Ida hívja fel a figyelmet: a digitalizáció hatására mind a szótárak szerkezete (mega-, makro-, mikro- és mediostrukturális szinten egyaránt), mind pedig a szótárhasználat is gyökeresen megváltozott.[73] E változások, valamint a szótárak sokszínűségének elterjedése a szótár kiválasztását és a megfelelő szótárhasználat alapvető szempontjait is komplexebbé tette.[74]

A szótárírás a 21. században is folyamatosan fejlődik, változik. Hazánkban először Fóris hívja fel a figyelmet a 2000-es évek elején arra, hogy a szótártörténet hatodik periódusába léptünk, melynek okát elsősorban abban látja, hogy az *„információszerzés és információkezelés módja rendkívül megváltozott és felgyorsult, a szótárak, mint a lexikográfiai kutatás és gyakorlat tárgyai és eszközei, mind a nyelvészeti, mind az enciklopédikus információ gyors megszerzéséhez alapvető fontosságra tettek szert, ezen keresztül pedig a társadalom összetett működésének nélkülözhetetlen infrastrukturális tényezőivé váltak.”*[75] A változás, fejlődés és modernizáció pedig magával hozta a paradigma-váltást, megkezdődött az alapfogalmak újradefiniálása, új tipológia kialakítása.[76] Ez a folyamat még jelenleg is tart. Mindemellett fontos megemlíteni, hogy az elektronikus szótárak nem szorították ki teljesen a papír alapú szótárakat, elég csak arra gondolnunk, hogy sem az érettségin, sem bizonyos nyelvvizsgákon nem lehetséges digitális

szótárak használata.

Bár több felmérés rávilágít arra, hogy napjainkban a papíralapú munkák használata is jelen van még, azt is egyértelműen láthatjuk, hogy a felhasználóknak csupán már csak a töredéke választja ezt a lehetőséget. [77] Dringó-Horváth Ida 2017-es felméréséből pedig az is kiderül, hogy a „klasszikus” online szótárak mellett, a felhasználók – bár az egyes szótárhasználati helyzetek esetében eltérő mértékben – más, modern eszközöket vagy alternatívákat is használnak (pl. mobil applikáció, fordítóprogram, kereső programok). [78] Innen is láthatjuk, hogy napjainkban nem csak a szótárak, hanem „szótározás” is megváltozik.

A 20. században fejlődött a lexikográfia önálló tudományterületté és egészült ki olyan, fontos és dinamikusan fejlődő, de ma még nem teljesen behatárolható és definiálható területekkel, mint a metalexikográfia, szótártipológia vagy a szótárkritika. A 21. században megindult a diskurzus arról, hogy ideje lenne az alkalmazott nyelvészet résztudománya helyett, önálló tudományként elismerni. [79]

Összefoglalás

A lexikográfia, valamint a lexikográfiai művek fejlődési íve (a glosszától a mai modern munkákig) egyértelműen vázolható. Megállapítható, hogy a fejlődés irányát, útját és módját az adott történelmi kor jellemzői, a kor emberének igénye jelentősen befolyásolta. Látható továbbá, hogy a szótártörténeti korok nem egyeznek a történettudomány által meghatározott korszakokkal. [80] Egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy a lexikográfia-történetben is szükség van korszakolásra, melynek egy változatát mutattam be a cikkben, hiszen ez a lexikográfia-történet számára is rendszertani háttérrel ad. Ugyanakkor látható, hogy a szótártörténeti korszakok esetében a szakemberek álláspontja még nem egységes, sok esetben a korszakhatár sem köthető egyetlen konkrét műhöz. Fontos továbbá megjegyezni, hogy az újabb típusok megjelenése nem jelenti egyben a korábbi korok jellemző típusainak elavulását, vagy eltűnését.

A lexikográfiai művek változásával, fejlődésével párhuzamosan ugyanakkor a szótárhasználat/szótárdidaktika is folyamatosan változik. [81] Napjainkban már a szótárhasználati kutatások múltjának feldolgozása is megkezdődött. [82] A kutatók azonban itt még nem azonosítottak, nevesítettek egyértelműen egymástól elválasztható korszakokat.

A kutatás bizonyította, hogy ennek a témának csak a rövid áttekintéséhez is mintegy hetven művet kellett feldolgozni, nyilvánvaló tehát, hogy egy mélyebb tudományos kutatás esetén ennek többszörösét kellene áttekintenie a kutatónak, annak ellenére, hogy a legtöbb kutató témájának ez csupán az előtörténete. Régi hiányt pótolna, ha sor kerülne az egyetemes és magyar szótártörténet, átfogó, akár több kötetre kiterjedő, korszakonként történő feldolgozására.

Absztrakt

Egyetemes szótártörténeti áttekintő

A szótártörténet a nyelvtudomány-történet igen elhanyagolt területe. A magyar nyelvészek napjainkig adósak egy teljeskörű magyarnyelvű egyetemes, sőt egy teljeskörű magyar szótártörténeti összefoglalóval is. Pedig az egyes tudományoknak, legyenek hagyományosak, vagy modernnek tekinthetők, szükségük van megfelelően kutatott, áttekintő előtörténetre, hogy művelőik szakterületük fejlődésének egész ívét átlássák. Az összefoglaló, vagy részösszefoglaló munkák hiánya nagyban megnehezíti és meghosszabbítja a lexikográfia-történet megismerését és tovább kutatását. A szerző jelen tanulmányban, rendszerszemléletű áttekintést nyújtva mutatja be az egyetemes lexikográfia-történet periódusait, azok jellemzőit, illetve legkiemelkedőbb mérföldköveit. A hiánypótló tanulmány legfőbb előnye, hogy ezeket egy munkába integrálja, így az olvasó egy tanulmány elolvasásával kaphat valóban átfogó képet a témáról. További előnye, hogy a közölt irodalomjegyzék a megcélzott témakör szakirodalmának jelentős részét (mint egy hetven művet) egybegyűjti, így megkönnyítheti, felgyorsíthatja a témában kutatók munkáját.

Kulcsszavak: szótártörténet, lexikográfia-történet, nyelvtudomány-történet, szótár

Abstract

Universal Dictionary History Overview

The history of dictionaries is a very neglected area of linguistic history. To this day, Hungarian linguists are yet to create a comprehensive universal history of dictionaries in Hungarian-language and even a comprehensive summary of the Hungarian dictionary history. Yet individual sciences, whether traditional or modern, need a well-researched review

of this prehistory so that they can see through the entire development of their field. The lack of summary or sub-summary of this field, makes it very difficult and prolongs the study and further research of the history of lexicography. In the present study, the author presents the periods of the history of universal lexicography, their characteristics and the most outstanding milestones, providing a systematic overview. The main advantage of the study is that it fills this gap and integrates them into one piece of work so that the reader can get a truly comprehensive picture of the topic. Another advantage of the study is that the published bibliography collects a significant part of the literature on the topic (around seventy), this could facilitate and accelerate the work of other researchers of this field.

Keywords: history of dictionaries, history lexicography, history of linguistics, dictionary

Bibliográfia

ALLAN, Keith (ed.): *The Oxford handbook of the History of Linguistics*, Oxford, Oxford Handbooks, 2013.

AMSTRONG, Elisabeth: *Robert Estienne, Royal Printer*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

BALÁZS Géza – DEDE Éva (szerk.): *Az Európai nyelvi kultúra múltja, jelen és jövője*, Budapest, Inter Kht., 2008.

BARBARIC, Stjepan: *Zur grammatischen Terminologie von Justus Georg Schottelius und Kaspar Stieler*, Bern, Lang, 1989.

BENKŐ László: *Az írói szótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

BERGENHOLTZ, Henning – GOUWS, Rufus: *What is lexicography?*, *Lexikos*, 2012/22, 31-42.

BLASKÓ Mária: *Számítógép és lexikográfia* in: Fóris Ágota – Pálfy Miklós (szerk.): *A lexikográfia Magyarországon*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2004, 125.

BLOM, Philipp: *Enlightening the world: Encyclopédie, the book that changed the course of history*, New York, Palgrave Macmillan, 2005.

BOLTZ, William: Shuo Wen chieh tzu', in Michael Loewe (ed.): *Early Chinese Texts: A Bibliographical Guide*, Berkeley, Society for the Study of Early China, 1993, 429-442.

BRUNNER, Horst: *Geschichte der deutschen Literatur des Mittelalters im Überblick*, Stuttgart, Reclam, 2003.

CARRIAZO RUIZ, Ramon Jose - MANCO DUQUE, María Jesús: Los comienzos de la lexicografía monolingüe, in Antonia Medina Guerra (ed.): *Lexicografía Española*, Barcelona, Ariel, 2003.

CHAIM, Cohen - CHOUKEA, Ya'kov (2006): *Habrew Lexicography*, in Keith Brown (ed.): *Encyclopedia of Language and Linguistics*, New York, Elsevier, 2006.

CRYSTAL David: *A nyelv enciklopédiája*, Budapest, Osiris Kiadó, 1998.

DRINGÓ-HORVÁTH Ida: Hogyan válasszunk elektronikus szótárat a nyelvtanuláshoz? In: *Iskolakultúra* 2011/6-7, 141-156. Forrás: http://epa.oszk.hu/00000/00011/00157/pdf/iskolakultura_2011_06-07_141-156.pdf (Utolsó letöltés: 2021. 01. 12.)

DÜNNHAUPT, Gerhard: *Justus Georg Schottelius (1612-1676), Personalbibliographien zu den Drucken des Barock*, Stuttgart, Hiersemann, 1991.

DÜNNHAUPT, Gerhard: Kaspar Stiele, in Gerhard Dünnhaupt: *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock*, Stuttgart, Hiersemann, 1993.

ÉVY Anna: *Anyanyelvoktatás Olaszországban*, *Anyanyelv-pedagógia*, VII. évf., 4. szám, 2014. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=545>

FERRI, Rolando (ed.): *The Latin of Roman Lexicography*, Pisa, Fabrizio Serra Editori, 2011.

FÓRIS Ágota: *A lexikográfia alkalmazott nyelvészeti vonatkozásai, különös tekintettel a magyar-olasz területre*, Doktori értekezés, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2001.

FÓRIS Ágota: A szótárak és a szótárírás társadalmi-gazdasági szerepéről, *Tudásmenedzsment*, V. évf., 2004/2, 111-122.

- FÓRIS Ágota: A szótárfogalom megváltozásáról, *Modern Filológiai Közlöny*, IV. évf., 2002/2., 5-19.
- FÓRIS Ágota: Kezdeti lépések a lexikográfia-oktatásban, *Iskolakultúra*, X. évf., 2000/2., 83-88.
- FÓRIS Ágota: *Szótár és oktatás*, Pécs, Iskolakultúra Könyvek 14., Iskolakultúra, 2002a.
- FUERTE-OLIVERA, Pedro A.: *Specialised Dictionaries of Economics and Translation*, Hermes, 2013.
- GAÁL Péter: *Online szótárak és használók*, Doktori disszertáció, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2016.
- GÁLDI László: *A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és reformkorban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957.
- GARBE, Burckhard (ed.): *Die deutsche Rechtschreibung und ihre Reform 1722-1974.*, Tübingen, Niemeyer, 1978.
- GILLIVER, Peter: *The Making of the Oxford English Dictionary*, Oxford, Oxford University Press, 2016.
- GRIMM, Jacob: *Előszó, 1. kötet*, Lipcse, 1854.
- GRUBMÜLLER, Klaus: Die deutsche Lexikographie von den Anfängen bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts, in F. J. Hausmann (ed.): *Wörterbücher*, de Gruyter, 1990, Berlin/New York, 2037-2049.
- HARM, Volker: Das Grimmsche Wörterbuch – Stationen seiner Geschichte, *Sprachreport*, XXX. évf, 2014/1, 2-11.
- HAß, Ulrike (ed.): *Große Lexika und Wörterbücher Europas*, Berlin, De Gruyter GmbH, 2014.
- HAUSSMAN, Franz – REICHMANN, Oskar – WIEGAND, Herbert (eds.): *Wörterbücher: ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, Berlin, de Gruyter, 1989.
- HAYWOOD, John: *Arabic Lexicography: Its History, and its place in the General History of Lexicography*, Leiden, Brill, 1960.

HITCHINGS, Henry: *Doctor Johnson's Dictionary: the extraordinary Story of the Book That Defined the World*, London, John Murray, 2005.

HOLL András: Internet és tudomány, *Magyar Tudomány*, XLI. évf., 1996/5, 558-566, 561-562.

HONEMANN, Volker (en.): *Dietrich Engelhus. Beiträge zu Leben und Werk*, Mitteldeutsche Forschungen, 104. köt., Köln, Böhlau, 1991.

<https://revistas.ucr.ac.cr/index.php/filyling/article/view/16758/16251>

KETTLER, Wilfried: *Untersuchungen zur frühneuhochdeutschen Lexikographie in der Schweiz und im Elsass. Strukturen, Typen, Quellen und Wirkungen von Wörterbüchern am Beginn der Neuzeit*, Bern, Peter Lang, 2008.

KIRKNESS, Alan – KÜHN, Peter – WIEGAND, Herber (eds.): *Studien zum Deutschen Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*, Tübingen, Niemeyer, 1991.

KISS Lajos: A szláv nyelvek értelemző szótárai, in László Országh (szerk.): *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyv Kiadó, 1966, 221-382.

KÜHNE, Udo (ed.): *Engelhus-Studien. Zur Göttinger Schulliteratur in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, Freiburg/Schweiz, Universitäts-Verlag, 1999.

LAN, Li: The growing prosperity of on-line dictionaries, *English Today* XXI. évf., 2005/3, 16-21.

LOUGH, John: *The Encyclopédie*, New York, D. McKay, 1971.

MAGAY Tamás – PAJZS Júlia: 25 éves az EURALEX, in Fábián Zsuzsanna (szerk.): *Szótárírás és Szótárírók*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2009.

MERZAGORA, Massariello: *La lessicografia*, Zanichelli, Bologna, 1983.

METTKE, Heinz: Zum Kasseler Codex theol. 4°24 und zur Herleitung des Vocabularius Sti. Galli aus Fulda, in Rolf Bergmann, Heinrich Tiefenbach, Lotthar Voetz (eds.) *Althochdeutsch*, 1. köt., Heidelberg, Winter, 1987, 500-507.

NYOMÁRKAY István – VÍG István: *Kis Szláv lexikográfia*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományi Egyetem, Filológia Tanszék, 2004.

PAJZS Júlia: Merre tart a lexikográfia?, *Modern Nyelvoktatás*, XIV. évf, 2008/3, 3-9.

PAJZS Júlia: *Számítógép és lexikográfia*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 1990.

PERDOTA, Stanislaw: *Mehrsprachiger Wörterbücher des 16. bis 18. Jahrhundert mit einem niederländischen und polnischen Teil*, Bern, Peter Lang GmbH, 2004.

PETREQUIN, Gilles: *Le Dictionnaire françois de P. Richelet Etude de métalexigraphie historique*, Leuven, Peeters, 2009.

PRÓSZÉKY Gábor: Szótárírási szempontok a számítógépes nyelvi programok korában és korábban, in Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak, nevek, szótárak*, Budapest, MTA Nyelvtudomány Intézete, 1997.

QUIRÓS, Manuel (1986): Las Glosas De Reichenau, *Filología y Lingüística*, XII. évf., 1., 43-50.

ROSS, Walter: Antoine Furetière's Dictionnaire universel, in *Notable Encyclopedias of the Seventeenth and Eighteenth Centuries: Nine Predecessors of the Encyclopédie*, Oxford, Voltaire Foundation, 1981.

SAMANIEGO FERNÁNDEZ, Eva – PÉREZ CABELLO DE ALBA, Beatriz: Conclusions: Ten Key Issues in e-Lexicography for the Future, in Pedro A. Fuertes-Olivera – Henning Bergenholtz (eds.): *e-Lexicography – The Internet, Digital Initiatives and Lexicography*, Bloomsbury, London, 2011, 305-311.

SAUER, Wolfgang: *Der „Duden“. Geschichte und Aktualität eines „Volkswörterbuchs“*, Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1988.

SCHLANGER László: *A tezaszuszépítés számítógépes segítése*, Budapest, OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1983.

SCHNEIDER, Rolf: *Der Einfluss von Justus Georg Schottelius auf die deutschsprachige Lexikographie des 17. und 18. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main, Lang, 1995.

SPLETT, Jochen: Abrogans deutsch, in Rolf Bergmann (ed.): *Althochdeutsche und altsächsische Literatur*, Berlin/Boston, de Gruyter, 2013.

SPLETT, Jochen: *Abrogans-Studien. Kommentar zum ältesten deutschen Wörterbuch*,

Wiesbaden, Steiner, 1972.

STATHI, Ekaterini: Greek Lexicography Classical, in Keith Brown (ed.): *Encyclopedia of Language and Linguistics*, New York, Elsevier, 2006.

STROHBACH, Margit: Johann Christoph Adelung Ein Beitrag zu seinem germanistischen Schaffen mit einer Bibliographie seines Gesamtwerkes, in Stefan Sonderegger (ed.): *Studia Linguistica Germanica 21.*, Berlin/New York, de Gruyter, 1984.

UNGVÁRY Rudolf – ORBÁN Éva: *Osztályozás és információkeresés 1. Kötet*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 2001.

UNGVÁRY Rudolf: *Tezaurusz technológia. Az információkereső tezauruszok készítésének folyamata*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1979.

WILLEMYS, Roland: *Dutch: Biography of a Language*, Oxford, Oxford UP, 2013.

WILLINSKY, John: *Empire of Words: The Reign of the Oxford English Dictionary*, Ewing, New Jersey, Princeton University Press, 1995.

ZGUSTA, Ladislav (ed.): *History, Languages and Lexicographers*, Tübingen, Max Neymer Verlag, 1992.

ZGUSTA, Ladislav: *Manual of Lexicography*, Mouston, The Hague, 1970.

[1] Massariello Merzagora: *La lessicografia*, Bologna, Zanichelli, 1983.

[2] Fóris Ágota: *Szótár és oktatás*, Iskolakultúra Könyvek 14., Pécs, Iskolakultúra, 2002a; Fóris Ágota: *A lexikográfia alkalmazott nyelvészeti vonatkozásai, különös tekintettel a magyar-olasz területre*, Doktori értekezés, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2001; Fóris Ágota: Kezdeti lépések a lexikográfia-oktatásban, *Iskolakultúra*, X. évf., 2000/2, 83-88; Fóris Ágota: A szótárfogalom megváltozásáról, *Modern Filológiai Közöny*, IV. évf., 2002b/2., 5-19.

[3] Allan Keith (ed.): *The Oxford handbook of the History of Linguistics*, Oxford, Oxford Handbooks, 2013.

- [4] Benkő László: *Az írói szótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 13-15.
- [5] Ezek természetesen még jó ideig nem tekinthetők igazi szótáraknak, nem felelnek meg a későbbi korok szótárdefinícióinak. Lásd bővebben: Fóris: A szótárfogalom.
- [6] Benkő: *Az írói szótár*, 13.
- [7] Benkő, *Az írói szótár*, 13-14.
- [8] Keith: *The Oxford handbook of the History of Linguistics* , 616.
- [9] A témához lásd bővebben: William Boltz: Shuo Wen chieh tzu', in Loewe, Michael (ed.): *Early Chinese Texts: A Bibliographical Guide, Society for the Study of Early China*, Berkeley, 1993, 429-442.
- [10] Ezek a következők: a kosha, a nighantu és a nirukta
- [11] Keith, *The Oxford handbook of the History of Linguistics*, 616.
- [12] Újlatin alapú keveréknyelv, közvetítő nyelv
- [13] A témához lásd bővebben: Ekaterini Stathi: Greek Lexicography Classical, in Brown, K (szerk.): *Encyclopedia of Language and Linguistics*, New York, Elsevier, 2006.
- [14] A témához lásd bővebben: Rolando Ferri (ed.): *The Latin of Roman Lexicography*, Pisa, Fabrizio Serra Editori, 2011.
- [15] A témában lásd bővebben: John Haywood: *Arabic Lexicography: Its History, and its place in the General History of Lexicography*, Leiden, Brill, 1960; Chaim Cohen – Ya'kov Choueka: Hebrew Lexicography, in Brown (ed.): *Encyclopedia of Language and Linguistics*, New York, Elsevier, 2006, 168-272.
- [16]A témában lásd bővebben: *Manue Quirós: Las Glosas De Reichenau*, Filología y Lingüística, XII. évf., 1986/1, 43-50. Forrás:
<https://revistas.ucr.ac.cr/index.php/filyling/article/view/16758/16251> (Utolsó letöltés: 2018. 01. 14.)
- [17]A témában lásd bővebben: Jochen Splett: *Abrogans-Studien. Kommentar zum ältesten*

deutschen Wörterbuch, Wiesbaden, Steiner, 1972; Jochen Splett: Abrogans deutsch, in Rolf Bergmann, (ed.): *Althochdeutsche und altsächsische Literatur*, Berlin/Boston, de Gruyter, 2013, 3-8.

[18] Heinz Mettke: Zum Kasseler Codex theol. 4°24 und zur Herleitung des Vocabularius Sti. Galli aus Fulda, in Rolf Bergmann – Heinrich Tiefenbach – Lotthar Voetz (eds.): *Althochdeutsch*, 1. köt., Heidelberg, Winter, 1987, 500–507; Horst Brunner: *Geschichte der deutschen Literatur des Mittelalters im Überblick*, Stuttgart, Reclam, 2003.

[19] Volker Honemann (ed.): *Dietrich Engelhus. Beiträge zu Leben und Werk*, Mitteldeutsche Forschungen, 104. köt., Köln, Böhlau, 1991; Udo Kühne: *Engelhus-Studien. Zur Göttinger Schulliteratur in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, Freiburg/Schweiz, Universitäts-Verlag, 1999.

[20] Lásd bővebben: Keith: *The Oxford handbook of the History of Linguistics*.

[21] Gáldi László: *A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és reformkorban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957, 1.

[22] Néhány példa: Calpenius tíz nyelvű szótára, 1585; Gelenius *Lexicum Symphonum*, latin-német-görög-cseh szótár, 1537; Veleslavína cseh-latin-görög-német szótára, 1598; Megiser német-latin-szlovén-olasz szótára, 1592; Verantius latin-olasz-német-horvát-magyar szótára, 1595; *Vocabulair pour aprendre Latin, Romani et Flameng*, 1495; *Dictionarium tetraglotton*, 1526. Témában lásd bővebben: Kiss Lajos: A szláv nyelvek értelemző szótárai, in Ország László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyv Kiadó, 1966, 221-382; Nyomárkay István – Víg István: *Kis Szláv lexikográfia*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Filológia Tanszék, 2004; Stanislaw Predota: *Mehrsprachiger Wörterbücher des 16. bis 18. Jahrhundert mit einem niederländischen und polnischen Teil*, Bern, Peter Lang GmbH, 2004.

[23] A témában lásd bővebben: Wilfried Kettler: *Untersuchungen zur frühneuhochdeutschen Lexikographie in der Schweiz und im Elsass. Strukturen, Typen, Quellen und Wirkungen von Wörterbüchern am Beginn der Neuzeit*, Bern, Peter Lang, 2008; Klaus Grubmüller: Die deutsche Lexikographie von den Anfängen bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts, in F. J Hausmann, (ed.): *Wörterbücher*, Berlin/New York, de Gruyter, 1990, 2037-2049.

[24] *Dictionarium tetraglotton* (1562); *Thesaurus Theutonicae linguae* (1573); *Dictionarium Teutonico-latinum* (1574)

- [25] A témában lásd bővebben: Ramon Jose Carriazo Ruiz – María Jesús Manco Duque: Los comienzos de la lexicografía monolingüe, in Antonia Medina Guerra (ed.): *Lexicografía Española*, Barcelona, Ariel, 2003.
- [26] Gáldi: A magyar szótáriróadalom, 1; Fóris: Szótár és oktatás, 1-2; Kiss: Szláv nyelvek értelmező szótárai, 281.
- [27] Fóris: Szótár és oktatás, 12-13; Gáldi: A magyar szótáriróadalom, 1; Kiss: Szláv nyelvek értelmező szótárai, 281.
- [28] A korszakban Itáliában három fő irodalmi nyelvi irányzat volt jelen: a latin nyelv elsőbbségét hirdető, a toszkán vagy firenzei nyelvváltozatot preferáló, illetve az udvari nyelv, mint irodalmi nyelv használatát javasoló irányzat. A szótárt azért bírálták, mert a firenzei, archaizáló nyelvváltozatot használta.
- [29] Évy Anna: Anyanyelvoktatás Olaszországban, *Anyanyelv-pedagógia*, VII. évf., 2014/4. Forrás: <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=545> (utolsó letöltés: 2017. 12. 29.)
- [30] Elisabeth Amstrong: *Robert Estienne, Royal Printer*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, 86, 94.
- [31] A témában lásd bővebben: Gilles Petrequin: *Le Dictionnaire françois de P. Richelet Etude de métalexigraphie historique*, Leuven, Peeters, 2009; Ross, Walter: *Antoine Furetière's Dictionnaire universel*, in *Notable Encyclopedias of the Seventeenth and Eighteenth Centuries: Nine Predecessors of the Encyclopédie*, Oxford, Voltaire Foundation, 1981; Franz Hausmann – Oskar Reichmann – Herbert Wiegand (eds.): *Wörterbücher: ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, Berlin, de Gruyter, 1989.
- [32] Balázs Géza – Dede Éva (szerk.): *Az Európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője*, Budapest, Inter Kht., 2008, 63.
- [33] Ulrike Haß (ed.): *Große Lexika und Wörterbücher Europas*, Berlin, De Gruyter, 2014, 137-138.
- [34] A témában lásd bővebben: Gerhard Dünnhaupt: Justus Georg Schottelius (1612–1676), in Dünnhaupt Gerhard (ed.): *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock*, 5. köt., Stuttgart, Hiersemann, 1991; Rolf Schneider: *Der Einfluss von Justus Georg Schottelius auf*

die deutschsprachige Lexikographie des 17. und 18. Jahrhunderts, Frankfurt am Main, Lang, 1995.

[35] A témában lásd bővebben: Gerhard Dünnhaupt: Kaspar Stiele, in Gerhard Dünnhaupt: *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock*, 9. köt., Stuttgart, Hiersemann, 1993; Stjepan Barbaric: *Zur grammatischen Terminologie von Justus Georg Schottelius und Kaspar Stieler*, Bern, Lang, 1989.

[36] David Crystal: *A nyelv enciklopédiája*, Budapest, Osiris Kiadó, 1998, 145.

[37] Fóris: Szótár és oktatás, 13.; Fóris: A szótárfogalom megváltozásáról, 5.

[38] A témában lásd bővebben: Philipp Blom: *Enlightening the world: Encyclopédie, the book that changed the course of history*, New York, Palgrave Macmillan, 2005; John Lough: *The Encyclopédie*, New York, D. McKay, 1971.

[39] A témában lásd bővebben: Henry Hitchings: *Doctor Johnson's Dictionary: the extraordinary Story of the Book That Defined the World*, London, John Murray, 2005.

[40] A témában lásd bővebben: Haß: Große Lexika und Wörterbücher Europas.

[41] A témában lásd bővebben: Margit Strohbach : Johann Christoph Adelung Ein Beitrag zu seinem germanistischen Schaffen mit einer Bibliographie seines Gesamtwerkes, *Studia Linguistica Germanica*, 21. köt., Berlin/ New York, de Gruyter, 1984.

[42] Haß: Große Lexika und Wörterbücher Europas.

[43] Kiss: Szláv nyelvek értelmező szótárai, 281.

[44] A témában lásd bővebben: Peter Gilliver: *The Making of the Oxford English Dictionary*, Oxford, Oxford University Press, 2016; John Willinsky: *Empire of Words: The Reign of the Oxford English Dictionary*, Princeton University Press, Ewing, New Jersey, 1995.

[45] Roland Willemyns: *Dutch: Biography of a Language*, Oxford, Oxford University Press, 2013.

[46] A témában lásd bővebben: Volker Harm: Das Grimmsche Wörterbuch – Stationen seiner Geschichte, *Sprachreport*, XXX. évf., 2014/1, 2–11; Alan Kirkness – Peter Kühn – Herber

Wiegand, (eds.): *Studien zum Deutschen Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*, Tübingen, Niemeyer, 1991.

[47] Saját fordítás. Eredeti szöveg: „Das wörterbuch ist kein Sittenbuch, sondern ein wissenschaftliches, allen zwecken gerechtes unternehmen.” Jacob Grimm: Előszó, 1. kötet, Lipcse, 1854.

[48]A témában lásd bővebben: Wolfgang Sauer : *Der „Duden“. Geschichte und Aktualität eines „Volkswörterbuchs“*, Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung,1988; Burckhard Garbe(ed.): *Die deutsche Rechtschreibung und ihre Reform 1722–1974*, Tübingen, Niemeyer, 1978.

[49] Kiss: Szláv nyelvek értelmező szótárai, 282.

[50] Kiss: Szláv nyelvek értelmező szótárai, 282.

[51] Kiss: Szláv nyelvek értelmező szótárai, 284.

[52] Kiss: Szláv nyelvek értelmező szótárai, 294.

[53] Kiss: Szláv nyelvek értelmező szótárai, 311.

[54] Fontos megemlíteni, hogy ebben a periódusban indul meg a zágrábi akadémiai szótár készítése is.

[55] Kiss: Szláv nyelvek értelmező szótárai, 314.

[56] A témában lásd bővebben: *Tesaurus Linguae Latinae*:
www.thesaurus.badw.de/das-projekt.html (utolsó letöltés: 2018. 01. 12.)

[57] Fóris: Kezdeti lépések; Ladislav Zgusta (ed.): *History, Languages an Lexicographers*, Tübingen, Max Neymer Verlag,1992; Prószéky Gábor: Szótárírási szempontok a számítógépes nyelvi programok korában és korábban, in Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak, nevek, szótárak*, Budapest, MTA Nyelvtudomány Intézete, 1997.

[58] Ladislav Zgusta: *Manual of Lexicography*, Mouston, The Hague, 1970.

[59] Blaskó Mária: Számítógép és lexikográfia, in Fóris Ágota – Pálfy Miklós (szerk.): A

lexikográfia Magyarországon, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2004, 125.

[60] Az három említett szótárról lásd bővebben: Blaskó: Számítógép és Lexikográfia.

[61] Blaskó: Számítógép és Lexikográfia, 124.

[62] Pajzs Júlia: *Számítógép és lexikográfia*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 1990, 9.

[63] Pajzs: Számítógép és lexikográfia, 9.

[64] „A korpusz ténylegesen előforduló írott, vagy lejegyzett beszélt nyelvi adatok gyűjteménye. A szövegeket valamilyen szempont szerint válogatják és rendezik. Nem feltétlenül egész szövegeket tartalmaz és nem csak tárháza a szövegeknek, hanem tartalmazza azok bibliográfiai adatait, bejelöli a szerkezeti egységeket (bekezdés, mondat). Emellett pedig feltünteti a szavak mellett szófaji kódjukat is.” (MTA, Nyelvtudományi Intézet, Korpusznyelvészeti Osztály, Utolsó letöltés: 2018. 05. 27.)

[65] Tulajdonképpen korábbi szótárak is korpuszok alapján készültek, de a modern korpusz nyelvészet a 20. század találmánya.

[66] Fóris: Szótár és oktatás,14.

[67] Holl András: Internet és tudomány, *Magyar Tudomány*, XLI. évf., 1996/ 5, 558-566, 561-562.

[68] A témában lásd bővebben: Ungváry Rudolf: *Tezaurusz technológia. Az információkereső tezauruszok készítésének folyamata*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1979; Schlanger László: *A tezauruszépítés számítógépes segítése*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1983; Ungváry Rudolf – Orbán Éva (2001): *Osztályozás és információkeresés* 1. köt., Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 2001.

[69] Magay Tamás – Pajzs Júlia: 25 éves az EURALEX, in: Fábíán Zsuzsanna (szerk.): *Szótárírás és Szótárírók*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2009.

[70] Lan, Li: The growing prosperity of on-line dictionaries, *English Today* 21. évf., 2005/3,

16-21; Pedro A. Fuertes-Olivera: Specialised Dictionaries of Economics and Translation, in: Helle Dam Jensen – Patrick Leroyer (eds.): Hermes, 50. köt., 2013, 33-49.

[71] Fuertes: Specialised dictionaries; Fóris Ágota: A szótárak és a szótárírás társadalmi-gazdasági szerepéről, *Tudásmenedzsment* V. évf., 2004/ 2, 111-122.

[72] Gaál Péter: *Online szótárak és használói*, Doktori disszertáció, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2016.

[73] Dringó-Horváth, Ida (2011): Hogyan válasszunk elektronikus szótárat a nyelvtanuláshoz?, in: *Iskolakultúra* 2011/6-7, 141-156.

[74] Dringó-Horváth: Hogyan válasszunk.

[75] Fóris: Szótár és oktatás, 13.

[76] Fóris: Szótár és oktatás, 13-16.

[77] Gaál: Online szótárak és használói; Dringó-Horváth Ida: Digitális szótárak – szótáridaktika és szótárhasználati szokások., in *Alkalmazott Nyelvtudomány* (2017 különszám), 1-27; Dringó-Horváth Ida – Fajt Balázs – P. Márkus Kata: Szótárhasználat és szótáridaktikával kapcsolatos tapasztalatok vizsgálata nyelv-, ill. nyelvtanár szakot végzettek körében, *Modern Nyelvoktatás*, 2021, (közlésre elfogadva).

[78] Dringó-Horváth: Digitális szótárak.

[79] Pajzs Júlia: Merre tart a lexicográfia?, *Modern Nyelvoktatás*, XIV. évf, 2008/3, 3-9; Eva Fernández Samaniego – Beatriz Pérez Cabello de Alba(2011): Conclusions: Ten Key Issues in e-Lexicography for the Future, in Pedro A. Fuertes-Olivera, – Henning Bergenholtz, (eds.): *E-Lexicography – The Internet, Digital Initiatives and Lexicography*, London, Bloomsbury, 2011, 305-311; Henning Bergenholtz – Rufus Gouws: What is lexicography?, *Lexikos* 22, 2012, 31-42.

[80] Természetesen a történelmi korok elnevezései és határai sem „kőbevésettek”, a tudomány időnként újra és újra felveti ezek újragondolását, újbóli meghatározását. A világtörténelem európai szemléleten alapuló, hagyományos korszakai és azok határai már egyre inkább feszegetik a hagyományos, „megszokott” kereteket.

[81] Dringó-Fajt-P. Márkus: Szótárhasználattal és szótárdidaktikával kapcsolatos.

[82] Kiváló összefoglaló a témában: Dringó-Fajt-P. Márkus: Szótárhasználattal és szótárdidaktikával kapcsolatos.